

А. В. ГЕДЬО (Маріуполь)

Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р.

Етнічне обличчя України формувалося віками і залежало від її геополітичного положення на перетині світів, шляхів, культур, політичних і економічних інтересів сильних держав-сусідів, від воєнно-політичних подій у регіоні та колонізаційних заходів царського уряду з метою закріпити за собою обширний південний край.

Як відомо, особливістю нинішньої ситуації в Україні в освітній і культурній сферах є те, що титуальна нація змушена захищати свою історію, мову і культуру від фальші, міфів і “білих плям” забуття. Але для формування політичної української нації, згуртування всіх народів, які проживають на території нашої держави, необхідно насамперед ґрунтовно дослідити історію кожного з цих народів.

На відміну від всіх національних меншин в Україні, греки в розсіяному чи компактному вигляді не тільки становлять одну з найчисленніших етнічних спільнот, але й мають у своїй, українській, історії дві колонізаційні хвилі — ніжинську і маріупольську. Остання йшла не з Великої Греції, а з Криму і мала на меті забезпечити виконання політичної програми царського уряду: з одного боку — ослаблення і підкорення Криму, з іншого, — інтенсивне заселення приєднаної території Новоросії.

Переселення греків з Криму важко розглядати, не враховуючи суспільно-політичних обставин в Кримському ханстві, на території якого мешкали християни до 1778 р., і його відносин з двома великими імперіями — Російською та Османською.

Історія політичних взаємин Кримського ханства, Росії та Туреччини здавна привертала увагу дослідників, які висловлювали неоднозначні судження про вплив на внутрішні справи півострова російського уряду, з одного боку, і Османської імперії — з іншого.

Суспільно-політичну ситуацію в Криму у 70-х рр. XVIII ст. вивчали С. Соловйов, Ф. Лашков, В. Смирнов, Ю. Кулаковський, Е. Дружиніна, В. Возгрін¹. Всі дослідники описують її як вкрай нестабільну, причому В. Д. Смирнов, а за ним В. Є. Возгрін відмічають, що після Кючук-Кайнарджійського миру провокували безладдя на півострові в основному російський військовий корпус, а також безвільність і непопулярні дії російського ставленика Шагін-Гірея². Аналіз літератури дає можливість зроби-

ти висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків XIX — початку XX ст., радянських і сучасних, у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках у монографіях і статтях мають місце відступ від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркове висвітлення подій, суб'єктивні оцінки діяльності російського уряду щодо переселення греків до Північного Приазов'я.

Серед найбільш важливих опублікованих джерел стосовно цієї проблеми можна назвати чотиритомне видання документів “Приєднання Криму до Росії”³ під редакцією М. Дубровіна. До цієї публікації увійшли укази Катерини II відносно Кримського ханства, листування Г. О. Потьомкіна і П. О. Рум'янцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О. В. Суворова та В. О. Чорткова, листування представників кримського уряду з російською владою та ін. Ці матеріали відтворюють ситуацію в Криму в останній третині XVIII ст.

Вагомий внесок у розширення джерельної бази даної проблеми зробили в XIX ст. П. М. Сакович, М. О. Судієнко⁴, в XX ст. — Л. Г. Безкровний⁵. Вони сприяли упорядкуванню і публікації паперів П. О. Рум'янцева-Задунайського. Матеріали листування О. В. Суворова були опубліковані у XIX ст. Г. Лопатіним, Г. Олексієвим⁶, в XX ст. — Г. Мещеряковим⁷.

Намагаючись з'ясувати рівень імовірності джерел, котрі стосуються переселення греків, автор порівняв опубліковані джерела з архівними (головним чином — фондами Російського державного архіву давніх актів і Російського державного військово-історичного архіву) і прийшов до висновку, що до збірника М. Дубровіна “Приєднання Криму до Росії” не були включені деякі матеріали про небажання християн переселитися до Росії. Також не були включені джерела, які не з кращого боку характеризували дії російських військ в Криму напередодні і під час переселення, і окремі листи діячів кримського уряду до хана і діячів Росії з проханнями запобігти виводу християн. На підставі джерел можна стверджувати, що не всі християни виявили бажання переселитися до Росії.

Джерела демонструють однобічне висвітлення фактів, які передували переселенню. Це відбивається, зокрема, у вибіркового описі подій. У 1774 р. російсько-турецька війна завершилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство визнавалося незалежним від Туреччини. До складу Росії увійшли територія між Бугом і Дніпром з Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єнікале на берегах Керченської протоки і фортеця Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова. Договір остаточно закріпив за Росією приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова⁸. Особливістю Кючук-Кайнарджійського миру було збереження релігійної залежності кримських мусульман від турецького султана-халіфа усіх правовірних. За Туреччиною також залишався важливий центр впливу в Причорноморському регіоні — фортеця Очаків. Крім цього, майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані виключно на турецький ринок⁹.

Таким чином, в економічному відношенні Кримське ханство залишалося залежним від Османської імперії. До того ж Росія не мала на Чорному морі жодного військового корабля. Усі ці фактори послаблювали російський вплив в Причорномор'ї. Крім того, російський уряд, зацікавлений в справі скорішої ратифікації Кючук-Кайнарджійського миру, почав вивід своїх військ з території Криму.

Саме в цей час до Криму прибув претендент на ханський престол Дівлет-Гірей. Намагаючись заручитися підтримкою Порти, він виявив готовність ліквідувати незалежність Криму. На початку 1775 р. Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою турецьких військ захопив владу в

Криму. Таким чином, Туреччина порушила Кючук-Кайнарджійський мир, втрутившись у внутрішні справи Криму. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. залишив півострів ¹⁰.

Одночасно, загрожуючи розривом, Туреччина знову почала вимагати від Росії повернення Кінбурна та Тамані ¹¹. Отже, над Кримом фактично була поновлена влада турецького султана.

З метою посилення свого впливу в Криму російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого ставленика. Ним став калга Шагін-Гірей. Він був дуже незадоволений збереженням над Кримом духовної влади турецького султана. Ще восени 1774 р. Шагін-Гірей звернувся до російського уряду з проханням допомогти йому військами та грошима, щоб стати ханом. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Росія ввела свої війська до Перекопу і підтримала Шагін-Гірея. О. В. Суворов, за дорученням Катерини II, проголосив його ханом. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Після цих подій татарський уряд офіційно звернувся до Росії з проханням залишити у Криму російські війська ¹².

Російський уряд вирішив надати Шагін-Гірею відносну свободу дій в управлінні ханством і порушив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це суперечило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську знать можливості впливати на вибір ханів. 3 червня 1777 р. П. О. Рум'янцев-Задунайський у листі до О. О. Прозоровського писав: "Ее величество, знав лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные" ¹³. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана.

Саме з цього часу можна говорити про оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, заснованих на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності. При цьому не стільки важливо, чи протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Турції визнати нового хана. В цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про здійснення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Росію.

Однак реформи Шагін-Гірея (формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав християнського населення, збільшення податків) і переслідування політичних супротивників не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Скориставшись цим, на початку грудня 1777 р. Туреччина призначила на ханський престол нового хана — Селім-Гірея. Він у грудні з військами висадився в Кафі, щоб встановити свою владу. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. У відповідь Росія швидко привела війська до бойової готовності і змогла запобігти висадці великої кількості турецького десанту ¹⁴.

Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші — збереження колишніх зв'язків Криму і Туреччини. У Криму почалися розруха і безладдя, мали місце навіть озброєні конфлікти. Внутрішня боротьба особливо відбилася на становищі греків, які підтримували Росію і обіцяли допомогу російським військам. Це було пов'язане з релігійними настроями, антипатією до пануючої верхівки і політичним розрахунком: з

перемогою Росії на півострові встановився б новий порядок, більш сприяючий для християнського населення¹⁵.

Історії відомо немало прикладів, коли з громадськими рухами розправлялися за допомогою військових сил. Одним з відвертих прикладів тиску на внутрішню політику ханства стало рішення Росії придушити повстання в Криму за допомогою зброї. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О. О. Прозоровського, були оточені російськими військами. Селіму нічого не залишалося, як відректися від влади на користь Шагін-Гірея¹⁶.

Незважаючи на невдачу, Порта не визнала Шагін-Гірея ханом. Вона вважала його обрання незаконним. Тільки завдяки діям Стахієва, котрий постійно загрожував Туреччині розривом будь-яких відносин із Росією, і втручання Франції Порта вимушена була надати Шагін-Гірею грамоту про визнання його ханом¹⁷.

Становище, що склалося на півдні Росії наприкінці 1777 — на початку 1778 р., Рум'янцев назвав "кризою", тобто кризою у відносинах Росії з Туреччиною. У будь-який час могла розпочатися війна. За таких обставин Рум'янцев прийшов до висновку, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна буде нескінченною. Саме тоді активізувалися дії Туреччини щодо повернення втрачених згідно з Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Відносини між Росією та Портою знову загострилися. Виходячи з цього, П. О. Рум'янцев запропонував Катерині II план закріплення Криму за Росією¹⁸.

Ці факти свідчать про далекоглядність П. О. Рум'янцева як політика, який вже наприкінці 70-х рр. XVIII ст. усвідомлював утопію незалежності Кримського ханства. Надалі царський уряд почав готуватися до включення Криму до складу Росії. Цю подію можна було прискорити, економічно ослаблюючи ханство.

Шагін-Гірей одержував плату від Росії, але царський уряд цілком не довіряв йому: при непостійності своєї вдачі він міг легко зрадити інтересам протегуючої йому держави. 10 листопада 1777 р. Рум'янцев отримав рескрипт Катерини II, в якому вона писала: "Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный им титул самодержавного хана есть сам по себе сущая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует соглашать поступки свои с его политическими интересами"¹⁹. Тому треба було позбавити хана його зовнішнього добробуту. А враховуючи те, що основними виробниками в ханстві були християни, вирішили їх з Криму вивести, промисловість ханства ослабити, прибутки хана обмежити²⁰.

Переселення кримських греків на територію Маріупольської округи зумовлювалося завданням російської державної колонізації Новоросійського краю у кінці XVIII ст. Поряд із спорудженням фортець і торгово-промислових міст, роздачею земель приватним власникам-поміщикам, поселенням державних селян російський уряд широко організував чужоземну колонізацію. Нову еру в цьому відкрив Маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р., який дозволяв усім іноземцям, крім євреїв, селитися в Росії²¹. Наказом від 9 червня 1763 р. іноземці, які переселилися до Росії, могли будувати церкви в тих місцях, де вони побажають оселитися, причому грошова допомога виділялася лише тим, хто переселявся на постійне проживання і вступав у підданство Російської держави²².

22 березня 1764 р. був опублікований важливий наказ, згідно з яким здійснювалося освоєння Новоросії. Дозволялося переселення усім бажа-

ючим іноземним вихідцям²³. Згідно з “Планом о роздаче з Новороссийской губернии казенных земель к их освоению” вся земля розбивалася на ділянки по 26 дес. (на землі з лісом) і 30 дес. (на безлісій землі). Ділянка не ділилася ніколи. Одержувати землю у спадщину могли всі ті, хто бажав служити в армії чи бути поселянами. Крім того, вони одержували грошову позику і деякі додаткові права. На певний час вони також звільнялися від сплати податків. З кожної ділянки один представник мав перебувати на військовій службі”²⁴.

Після Кючук-Кайнарджійського миру територія Новоросії значно збільшилася і на цій підставі указом від 14 лютого 1775 р. з частини колишньої Новоросійської губернії, земель Війська Донського, а також земель, що прилягали до Чорного моря, створювалася Азовська губернія²⁵. Вона поділялася на дві провінції: Бахмутську й Азовську. До складу Бахмутської увійшли Бахмутський повіт і Слов'яно-Сербія, до Азовської — Азов, Таганрог, Нова Дніпровська лінія, міста Керч, Єнікале в Криму, місто Кінбурн з землею між Дніпром і Бугом і Земля Війська Донського²⁶.

Колонізація греків відповідала намірам російського уряду заселити Азовську губернію і відбулася за активною участю представників російської влади. Основним мотивом переселення кримських християн до Російської імперії було бажання Росії ослабити економіку Кримського ханства і в подальшому приєднати його до Росії. Не випадково перед переселенням граф П. О. Рум'янцев-Задунайський повідомляв Катерині II: “Вывод христиан может почестся завоеванием знатной провинции”²⁷.

З іншого боку, економічна вигода від переселення для Росії полягала в її прагненні поповнити чисельність мешканців Новоросії “колониею трудолюбивых людей”²⁸.

Тяжке становище християн у мусульманській державі, бажання зберегти свою релігію, рідну мову і національну культуру лише сприяли скорішому здійсненню цього процесу.

Підготовча робота по переселенню не розголошувалась, а частково навіть приховувалася. Важливе значення у цій справі відігравав наказ П. О. Рум'янцева про заміну на посту головнокомандуючого російськими військами Криму і Кубані, нерішуче діючого О. О. Прозоровського О. В. Суворовим. Перед Суворовим стояли основні завдання: по-перше, організувати оборону Криму і не допустити висадки турецького десанту на півострові, по-друге, встановити порядок у Кримському ханстві і закріпити російський вплив у Криму. Після призначення О. В. Суворова на нього були покладені і дипломатичні функції в переговорах з ханським урядом і турками з питань, котрі стосувалися Кримського ханства²⁹.

Підготовка до оборони була дуже своєчасною і передбачливою. Туреччина відкрито готувалася до війни з метою захоплення території Криму³⁰.

Наскільки напруженою була внутрішньополітична ситуація в ханстві, можна судити з визнання самого ханського уряду. В урядовому листі, адресованому резидентові Росії у Криму А. Д. Костянтинову, давалася характеристика стану справ у ханстві і, зокрема, зазначалося: “Татарская область состоит из частей родов и племен, кои обвыкли издавна быть в непростанных смятениях и волновании по превосходному количеству, склонных к мятежу и вероломству”³¹.

Ханський уряд дані про вихід християн вважав неперевереними чутками, провокацією. Спочатку він сподівався, що результат цієї справи буде аналогічним тому, що й при Прозоровському. Але Суворов передбачав і добре розумів, що у вирішенні цього питання треба буде витримати боротьбу з ханським урядом³². Застереження Суворова про шкідливість замовчування цієї справи виправдалися. 17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Костянтинова за схвалення місцевих

греків і вірмен до переселення в межі Росії і просили з'ясувати це питання. У проханні заявлялося, що грецькі і вірменські піддані, котрі знаходилися в Криму, увійшли у зносини з російськими командирами, які намовили їх продати своє майно і приготуватися до переселення в Росію ³³.

Шагін-Гірей 18 липня 1778 р. запевнив їх, що це чутки і ніякої мови про переселення з незалежного Криму, сучасне становище якого забезпечено російською імператрицею, не може бути ³⁴. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про поширювачів вимислів щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду ³⁵.

Того ж 18 липня 1778 р. козловський начальник Капіджи-паша Ахмет-ага сповістив хана: до нього звернулися греки і вірмени м. Козлова і повідомили, що грецький митрополит Ігнатій заявив князю Прозоровському, ніби вся райя бажає перейти до Росії. Прозоровський, в свою чергу, довів це до відома Рум'янцева-Задунайського. Останній видав наказ вивести з Криму всіх християн і оселити їх на землях колишньої Запорізької Січі. Про цей наказ Ігнатій сповістив козловських християн і запропонував їм приготуватися до переселення. Незадоволені таким рішенням деякі з козловських християн звернулися до Ахмета-аги з проханням припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що їхній спосіб життя їх влаштовує, що вони здавна звикли до підданства ханові і додали: "Хоть саблями рубить нас станут, мы не думаем куда-либо идти" ³⁶. Ці слова хан довів до відома резидента Костянтинова з припискою, що він не вірить чуткам і повідомленню з м. Козлова.

21 липня 1778 р. кримський уряд попередив хана про підготовку переселення греків і вірмен до Росії. Християни продавали свої будинки і умовляли інших робити те саме та готуватися в дорогу, бо хан усіх підданих-християн уступив Росії. Серед населення були поширені чутки, що ті, хто відмовиться виконати цей наказ, будуть суворо покарані як з боку хана, так і з боку Росії. Дехто з християн, у тому числі і священики, остереігаючись погроз, таємно з'явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ митрополита готуватися до переселення. Християни чекали від уряду скасування цього розпорядження. Росія, на думку членів кримського уряду, не мала потреби в такій малій кількості людей. До того ж імператриця Катерина II дарувала Криму свободу і незалежність. Члени кримського уряду просили хана з'ясувати причину цього непорозуміння ³⁷.

Хан був дуже розлючений такими повідомленнями: падав авторитет його влади, відбиралося важливе джерело прибутку. Даремно діячі російського уряду запевняли його, що він нічого не втрачає. Кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Росії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Росія не може змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами ³⁸.

21 липня 1778 р. Шагін-Гірей повідомляв Суворову про розмови щодо переселення християн ³⁹. Цього ж дня він надіслав листа резидентові А. Д. Костянтинову, в якому писав: "Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне защитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить" ⁴⁰.

Не отримавши відповіді на свого листа, хан 22 липня висловив Суворову незадоволення з цього приводу ⁴¹. На це генерал-поручик того ж дня надіслав ханові таку відповідь: "Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан, в Крыму живущих, о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мяте-

жа татары мститъ им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается, предохранено и награждено будет”⁴².

Виходячи з цього, хан був змушений підписати наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерина II і закликав мешканців Криму не чинити опір бажаним залишити територію півострова⁴³.

Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові його помилку. Вони нагадували, що ніхто з його прашурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. У зв'язку з цим вони просили свого володаря запобігти здійсненню цього процесу. В іншому випадку обіцяли звернутися до Катерина II за допомогою⁴⁴.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Костянтинову: “Начало похвально, даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сего дня первая книга”⁴⁵.

Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським — з іншого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала Рум'янцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то “не оставитъ его высоким своим пособием”, тому що нарікання серед підвладного йому народу збільшуються. Він також пропонував переселяти тільки християн, котрі добровільно погодились на вихід⁴⁶.

З таким же проханням хан звернувся 26 липня до резидента Костянтинова. Він також заявляв, що майно переселенців, згідно з “всесвітнім правом”, повинно було належати йому⁴⁷.

До каймакан хан звернувся з наказом не чинити ніяких перешкод християнам, котрі добровільно погодились переселитися до Росії, і щоб останні за три тижні приготувалися до виходу. Виборчим наказувалося скласти списки бажаних залишити Крим і надати їх ханському урядові⁴⁸.

Проте серед татар іноді виявлялося незадоволення з приводу виселення християн. Це дало підставу Суворову в листі до Костянтинова категорично заявити, що під захистом височайшого скіпетру тутешні християни не повинні “терпеть ни малейших озлоблений от кого бы то ни было”. У зв'язку з цим кримському урядові належало прилюдно покарати татарина, затриманого за виступ проти християн⁴⁹.

Водночас вся спільнота кримських татар у своєму зверненні до Катерини II від 28 липня виявила готовність жити в мирі і злагоді під захистом імператриці. Вони просили її залишити на півострові якщо не всіх греків і вірмен, то хоч би тих волохів і грузинів, котрі були куплені ними, а зараз насильно відібрані, і з цієї ж причини також компенсувати їхні збитки⁵⁰.

Про встановлення миру і порядку в Криму і про відшкодування татарському населенню матеріальних збитків у зв'язку з політичними змінами у краї також просили Катерину II і графа Рум'янцева 13 кримських начальників. У листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо християн⁵¹.

Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 р. Суворов сповістив Потьомкіна, а 30 липня — Рум'янцева, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєтністю, і він мусив пообіцяти їм відшкодувати збитки. Інакше християни відмовлялися відправлятися у подорож⁵².

Суворов також сповіщав, що хан був дуже розгніваний справжнім виходом християн і виїхав до іншого табору в 25 верстах від Бахчисарая. За порядком переселення в цей час наглядав Костянтинов. Кількість християн, що бажали переселитися, поступово збільшувалася. Татари, побачивши такий від'їзд християн, “отзывались, что они теряют их, как душу их тела”⁵³ — доповідав О. В. Суворов.

Рум'янцев по-своєму розумів причини поведінки хана і уряду. Тому в листі до Суворова від 5 серпня він радив поводитися з Шагін-Гіреєм з пошаною, приділяти йому увагу. Переселення християн зумовлювалося й тим, що турки перебували біля берегів Криму і це могло викликати повстання татар і усунення хана, від чого потерпіли б християни. Рум'янцев наказував: “Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем”⁵⁴.

Тим часом, російський уряд дуже турбувало вороже ставлення до росіян з боку хана, який повернувся наприкінці серпня з Бахчисарая. Рум'янцев вживав заходів для примирення з ним. У листі до хана від 2 вересня він писав, що дуже здивувався, дізнавшись з листа про його перестороги з приводу переселення християн. Російська імперія завжди була непричетною до будь-якого насильства або примусу стосовно не лише вільних людей, але й невільників. Фельдмаршал намагався переконати хана, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Росії за їхнім проханням і добровільним бажанням внаслідок постійних загроз з боку татар. У зв'язку з такими обставинами Російська держава не могла відмовити своїм одновірцям у цьому проханні. Рум'янцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення⁵⁵.

Доводи Рум'янцева не переконали хана, він залишався підозрілим, часто скаржився на дії російських військ. Виходячи з цього, фельдмаршал у листі до Костянтинова від 2 вересня радив “всегда поступать по общественным правилам своей должности и всячески стараться держать хана и крымское правительство на той стезе, чтобы отнюдь не могли они иметь поползновения на лестные обещания турок”⁵⁶.

Тим часом турецькі військові кораблі кружляли біля берегів Криму і з'являлися то в Кафінській затоці, то біля Балаклавської пристані. Турки мали певну мету викликати повстання кримських татар проти Росії, тому для неї виселення християн було небезпечним. Воно могло спровокувати вибух народного обурення. Цей критичний момент вимагав з боку росіян особливої обережності і запобігливості у зносинах з ханом і кримським урядом⁵⁷.

Слід відмітити, що дії російських військ не завжди мали характер умовлянь. Саме про це повідомляв Рум'янцеву Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: “Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводит одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов, на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают”⁵⁸.

7 вересня 1778 р. Рум'янцев у листі до хана знову висловлював своє здивування і жаль з приводу незадоволення хана відносно переселення та його “остуды” до генерала Суворова й резидента Костянтинова, з котрими Шагін-Гірей уникав будь-яких стосунків. У відповідь хан знов скаржився Рум'янцеву на те, що росіяни примушують християн до виходу з Криму, і на доказ подав письмову заяву греків і вірмен про відмову від переселення. Тому Рум'янцев цього ж дня суворо наказував Суворову і Костянтинову ухилитися од найменшого насильства або примусу⁵⁹.

Не обмежуючись скаргою Рум'янцеву, Шагін-Гірей вирядив до Петербурга депутацію. У листі до графа Н. І. Паніна від 8 вересня 1778 р. Рум'янець писав, що переселення християн дуже засмутило хана. Тому Рум'янець не затримував депутатів, а відправив їх далі, маючи надію, що позбавить таким чином сумнівів хана і уряду в добровільності переселення. Також останні повинні були пересвідчитися у тому, що вони зі своїми претензіями завжди мають вільний доступ до російського двору. До того ж хан викликав підозру в щирості свого ставлення до Росії, а наслідки цього могли ще більш ускладнити стосунки з татарами ⁶⁰.

Позиція хана і татарського уряду вже ніяк не могла зашкодити процесу переселення християн. Незважаючи на ускладнення відносин між ханським урядом і Росією, 8 вересня 1778 р. Суворов повідомив Потьомкіна і Рум'янцева про бажання гірських татар прийняти християнство і переселитися до Росії ⁶¹.

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Рум'янцеву Суворов писав: "Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ" ⁶². На вивід християн було витрачено 130 тис. крб.

Після виходу християн хвилювання серед татар продовжувалися. Кримський уряд у зверненні до російського уряду від 28 вересня 1778 р., вказавши на великий розлад у громадських справах і на розорення населення після оголошення незалежності Кримського ханства, скаржився на виселення християн: "Что все из нашего полуострова бывшие подданные христиане выведены, мы не спорим ..., ибо то нам не в тягость, но и собственно принадлежащие разным чиновникам куплею приобретенные невольники разных наций насильно высланы, чем мы крайне обижены" ⁶³.

Гостріше про це писали ханські урядовці в проханні до хана від того ж 28 вересня. Вони заявляли, що з листа Рум'янцева видно, що, згідно з розпорядженням російського уряду, з Криму могли виселятися тільки християни, які добровільно того побажали. Проте місцеві воєначальники, порушуючи цей наказ, насильно висилали не тільки підданих, але й християн-бранців, яких татари купували за власні гроші, чим спричинили значні збитки останнім. Урядовці попереджали, що якщо така тактика буде тривати до наступного року (1779. — А. Г.), то, маючи на увазі вже спричинені збитки, "едва ли два человека в сей области останутся, а потому можем ли называться вольными и независимыми, когда так с нами поступают" ⁶⁴. Урядовці просили хана повідомити російський двір про таке становище.

Хан у двох листах до Рум'янцева від 28 вересня висловив бажання одержати грамоту Катерини II для заспокоєння народу, засмученого діями російського уряду. Тоді ж члени кримського уряду просили Рум'янцева виклопотати у імператриці нагороду хану і суспільству за спричинені їм збитки ⁶⁵.

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга із скаргою на дії російської влади. Вони подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн.

За дорученням імператриці граф М. І. Панін у листі до кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав таке роз'яснення: всьому кримському населенню добре відомі милості і добродійства російського двору. Панін запевняв урядовців, що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв. Ставлення ж російського уряду до християн Криму, на думку Паніна, зовсім не порушило його поваги до місцевої громадськості. Причиною переселення християн було безладдя, котре мало місце в Криму, і християни, щоб зберегти

своє життя, змушені були звернутися за захистом до Росії. У зв'язку з тими обставинами християнський закон, людяність російської імператриці зобов'язували подати допомогу одновірному з росіянами народу ⁶⁶.

Для покриття збитків жителів Криму, пов'язаних з переселенням християн, імператриця наказала графу Рум'янцеву і генералу Суворову подати про задоволення усіх вимог та домагань татар щодо християн ⁶⁷.

Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі здобули велику повагу з боку російського двору. Вони залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися в Крим. На подарунки самим депутатам і на їх утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 крб. 86 коп. ⁶⁸

Пізніше позиція Росії щодо прохання татар ще більше проявилася. 8 березня 1779 р. Панін висловив своє негативне ставлення до пропозиції кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. В листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний із обставинами, які склалися ⁶⁹.

Того ж дня у листі до татарської громади він підкреслив, що в окремій грамоті про незалежність Кримського ханства немає потреби, тому що це підтверджено іншими документами Росії. Командуючим російськими військами в Криму наказувалося не втручатися у внутрішні справи ханства. Заселення ж півострова новими переселенцями — це внутрішня справа ханства. Росія не заперечувала проти існування резидентства ханства при своєму дворі, але це питання повинно було вирішитися після врегулювання відносин Росії з Туреччиною. Стосовно виходу християн Панін пов'язував його з тяжким їх становищем у Криму, через що Росія вимушена була надати їм притулок ⁷⁰.

З огляду на те, що хан через вивід християн лишився своїх прибутків, імператриця, надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи ⁷¹.

Підсумовуючи, слід відзначити, що дослідники до цього часу не дійшли єдиної думки в оцінці характеру переселення греків. Прихильники добровільного характеру переселення аргументують свої висновки проханнями митрополита Ігнатія до Катерини II і Святішого Синоду у 1771—1772 рр. Однак слід відзначити, що в зверненнях митрополита мова йшла лише про прийняття християн у підданство Російської держави, а не про переселення до Росії. На противагу їм переселення греків прирівнюють навіть до депортації. Ці твердження викликають сумнів, тому що в джерелах мова йде про вмовляння християн представниками царату до виходу з Криму, а це несумісно з депортацією. До того ж така акція неодмінно викликала б протест світової громадськості.

Аналіз джерел дає можливість стверджувати, що істина знаходиться між цими двома протилежними поглядами: це була грандіозна пропагандистська кампанія як з боку Росії, так і з боку грецького духовенства. Використавши національне та соціальне пригнічення християн, вони вмовили їх переселитися до Росії. Визначну роль у виході християн з Криму відіграла та обставина, що на ханському престолі в цей час знаходився ставленик Росії Шагін-Гірей. В протилежному випадку російський уряд ніколи б не наважився вивести християн. Це могло б спровокувати ще одну російсько-турецьку війну. Таким чином, документи ще раз підтверджують істину, що втручання сильних держав у справи слабкіших під приводом захисту якоїсь частини її населення є лише засобом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

- ¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 15. — Т. 29. — М., 1966; Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. — К., 1886; Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — М., 1955; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.
- ² Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII веке. — Одесса, 1889. — С. 385—405; Возгрин В. Е. Указ. соч. — С. 266, 283—286.
- ³ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. — СПб., 1885—1889.
- ⁴ Сакович П. М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 год // Русская беседа. — 1858. — Ч. 2. — Кн. 10. — С. 1—86; Ч. 3. — Кн. 11. — С. 62—151; Ч. 4. — Кн. 20. — С. 173—260; Судиненко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей России. — Т. 4. — 1875. — С. 94—108.
- ⁵ Румянцев П. А. Документы: В 3-х т. — М., 1959.
- ⁶ Письма великого Суворова князю Потемкину // Архив князя Воронцова. — М., 1880. — Кн. 24. — С. 290—298; Письма и бумаги Суворова: В 2-х т. — СПб., 1916.
- ⁷ Суворов А. В. Документы. — Т. 2. — М., 1951. — 536 с.
- ⁸ Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. // Хрестоматия по истории СССР XVIII в. — М., 1963. — С. 526—528.
- ⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М., 1959. — С. 110—113.
- ¹⁰ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 272.
- ¹¹ Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. — 1999. — № 5. — С. 82.
- ¹² Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 320—324.
- ¹³ Коробков Н. М. Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский. — М., 1994. — С. 596.
- ¹⁴ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 325—328; Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 28—32.
- ¹⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 139.
- ¹⁶ Лашков Ф. Указ. соч. — С. 27.
- ¹⁷ Там же. — С. 28.
- ¹⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. ВУА, спр. 186, арк. 10—14.
- ¹⁹ Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 15. — Т. 29. — С. 244.
- ²⁰ Сакович П. М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова, Бринка с 1775 по 1780 гг. — С. 9.
- ²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). 1-е собрание. — Т. 16. — № 11720. — С. 126—127; Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. — Харьков, 1895. — С. 44.
- ²² ПСЗ. 1-е собрание. — Т. 16. — № 11853. — С. 287—289.
- ²³ Там же. — № 12099. — С. 657—668.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ПСЗ. 1-е собрание. — Т. 20. — № 14354. — С. 190—193.
- ²⁶ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 1, арк. 2—2 зв.
- ²⁷ Цит. за: Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 17.
- ²⁸ Цит. за: Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. — Т. 1. — СПб., 1884. — С. 207.
- ²⁹ Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 79—80.
- ³⁰ Бухаров Д. Россия и Турция. — СПб., 1878. — С. 129—130.
- ³¹ Дубровин Н. Указ. соч. — Т. 3. — 1887. — С. 211—212.
- ³² Надинский П. Суворов в Крыму. — М., 1959. — С. 51.
- ³³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 561.
- ³⁴ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29 зв.; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 561—562.
- ³⁵ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 29 зв.; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 562.
- ³⁶ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162—162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352—353; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 561, 579—580.
- ³⁷ Дубровин Н. Указ. соч. — С. 581.
- ³⁸ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582.
- ³⁹ Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582.
- ⁴⁰ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 31 зв. — 32.
- ⁴¹ Там же, арк. 30 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582—583.
- ⁴² РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 168; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 340; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 583.
- ⁴³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 32 зв. — 33.
- ⁴⁴ Там же, арк. 33—33 зв.

- ⁴⁵ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 594—595.
⁴⁶ Там же. — С. 596—597.
⁴⁷ Там же. — С. 597.
⁴⁸ Там же. — С. 598.
⁴⁹ Там же. — С. 598—599.
⁵⁰ Там же. — С. 599—600.
⁵¹ Там же. — С. 600—604.
⁵² РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 37—39; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 609—610.
⁵³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 172—173; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335—339; Архив князя Воронцова. Кн. 24. — М., 1880. — С. 291—292; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 608—610.
⁵⁴ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 618—619.
⁵⁵ Там же. — С. 685.
⁵⁶ Там же. — С. 686.
⁵⁷ Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського, спр. 14773 А. 40.
⁵⁸ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 25—25 зв.
⁵⁹ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 698.
⁶⁰ С у д и е н к о М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. — Т. IV. — 1875. — С. 94—95.
⁶¹ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 365—365 зв.; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 699.
⁶² РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 276; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 370—371; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 710.
⁶³ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 417—417 зв.
⁶⁴ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21—23; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 747—748.
⁶⁵ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 24—24 зв.; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 749—750.
⁶⁶ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 895—897.
⁶⁷ Там же. — С. 897—898.
⁶⁸ Д у б р о в и н Н. Присоединение Крыма к России. — Т. 3. — СПб., 1887. — С. 73—75.
⁶⁹ Там же. — С. 63—66.
⁷⁰ Там же. — С. 66—68.
⁷¹ С у д и е н к о М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. — Т. IV. — 1875. — С. 107—108; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 157—158.